

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले

प्रा. डॉ. श्रीमती सुजाता चंद्रकांत पंडित

बी.ए., बी.एड् विभाग

महावीर महाविद्यालय

कोल्हापूर.

भारतात अनेक महान स्त्री-पुरुष झाले. ज्यांनी मागासलेल्या भारतीय समाजाच्या पुनरुत्थानाचे कार्य केले. १९ व्या शतकात भारतात 'जातीयता', 'स्त्री-पुरुष असमानता', अंधश्रद्धा, दैववाद अशा अनेक समस्या होत्या. या समस्यांच्या गर्तेतून समाजाला प्रकाशाच्या वाटेवर आणण्याचे महान कार्य ज्यांनी केले त्या महापुरुषांच्या यादीत महात्मा ज्योतीराव फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे नांव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल.

सावित्रीबाईंनी आयुष्यभर ज्योतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्यात मोलाची मदत केली. सावित्रीबाईंना आद्य स्त्री शिक्षिकेचा मान मिळाला आहे. याशिवाय सामाजिक सुधारक व कवयित्री म्हणूनही त्यांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून १९९५ पासून सावित्रीबाईंचा ३ जानेवारी हा जन्मदिवस 'बालिकादिन' म्हणून साजरा केला जातो. त्या निमित्ताने त्यांच्या कार्याचा आढावा प्रस्तुत लेखातून घेतला आहे.

सावित्रीबाईंचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ साली नायगांव सातारा येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव खंडोजी नेवसे पाटील असे होते तर आईचे नांव लक्ष्मीबाई नेवसे होते. इ.स. १८४० साली सावित्रीबाईंचा महात्मा जोतिराव फुले यांच्याशी वयाच्या ९ व्या वर्षी विवाह झाला. यावेळी ज्योतीरावांचे वय १३ वर्षे होते.

शैक्षणिक कार्य :

इ. स. १८४८ साली ज्योतीरावांनी पुण्यात भिडे वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा काढली. या शाळेत सावित्रीबाई शिक्षिकेचे काम करत. अनेक सनातनी लोकांना सावित्रीबाईंचा शिक्षण प्रसाराचा हा उपक्रम आवडला नाही, पण सावित्रीबाईंनी या विरोधाला न जुमानता प्रसंगी चिखल, शेण व दगडांचा मारा सहन करत आपले ज्ञानदानाचे कार्य सुरुच ठेवले. प्रथम शाळेत केवळ सहा मुली होत्या पण १८४८ साल संपता संपता या मुलींची संख्या ४० ते ४५ एवढी झाली.

सामाजिक कार्य :-

सावित्रीबाईंचे दुसरे महत्वाचे कार्य 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहाचे कार्य' पूर्वी समाजात विधवांना गौण स्थान होते. बाल-जरठ विवाहामुळे अनेक मुली लहान वयात विधवा होत. अशा विधवांना सती जावे लागे किंवा त्यांचे केशवपन केले जाई. कधीतरी अशा स्त्रिया एखाद्याच्या वाईट नजरेच्या शिकार होत. मग गरोदर विधवांना जिणे नकोसे होई. एकतर त्या आत्महत्या करत किंवा भुणहत्या. या प्रश्नांवर उपाय म्हणून सावित्रीबाईंनी ज्योतीरावांनी स्थापन केलेले 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' समर्थपणे चालवले. या गृहातील सर्व मुलांना त्यांनी आईची माया दिली व याच ठिकाणी जन्मलेल्या 'काशीबाई' या ब्राम्हण विधवा स्त्रीचे मूल त्यांनी दत्तक घेतले व त्याचे नाव यशवंत ठेवले.

सावित्रीबाईंनी महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाची धुरा समर्थपणे वहिली, २३ सप्टेंबर १८७३ रोजी महात्मा फुले यांनी स्त्रिया, शुद्र याची शोषणातून सुटका करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली, सर्व लोक एकाच देवापासून निर्माण झाले आहेत. मानवाचे कल्याण,

सुखप्राप्ती, एकता, समानता, प्रस्थापित करणे अशी तत्वे सत्यशोधक समाजाची होती. सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती । हे समाजाचे घोषवाक्य होते.

साहित्यसंपदा :-

सावित्रीबाईंनी शैक्षणिक सामाजिक कार्यातून समाजातील वाईट—रुढी परंपरांवर हल्ला केलाच पण साहित्याद्वारा आपले विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचवले. सावित्रीबाईंनी १८५४ मध्ये 'काव्यफुले' तर १८९९ साली 'बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित केला. इ.स. १८९१ साली 'सावित्रीची गाणी' प्रसिध्द झाले. याशिवाय सावित्रीबाईंनी विविध विषयांवर भाषणे केली यात उद्योग, विद्यादान, सदाचरण, व्यसने, कर्ज या अतिशय महत्वाच्या विषयांचा समावेश आहे.

'काव्यफुले' या त्यांच्या काव्यसंग्रहातील कविता अतिशय सुबोध व अर्थपूर्ण आहेत. 'जोतिबाचा बोध' या कवितेत त्या म्हणतात.

स्वामी जोतीबांच्या । लागे मी चरणी

त्यांची गोड वाणी । मनी घुमे

महार मांगाची । करते मी सेवा

आवडीच्या देवा । स्मरुनिया

सेवा सत्यधर्म । देई समाधान

ठेवी शांतमन । आपले रे

जोतिरावांबद्दलचा पूर्ण आदर व निष्ठा तसेच घेतलेल्या कामातील समर्पित भाव यातून व्यक्त होतो. तसेच संत कुणाला म्हणावे याबद्दलची त्यांची 'तेच संत' ही कविता पण मानवतेवर आधारित आहे. सावित्रीबाई म्हणतात

वाचे उच्चारी । तैसी क्रिया करी

तीच नरनारी । पूजनीय ॥

सेवा परमार्थ । पाळी व्रत सार्थ

होई कृतार्थ । ते वंद्य

सुख दुःख काही । स्वार्थपणा नाही

परहित पाही । तोच थोर

मानवाचे नाते । ओळखतो जे ते

सावित्री वदते । तेच संत

या शिवाय 'आमची आऊ', 'राणी छत्रपती ताराबाई', 'माझी जन्मभूमी', 'पिवळा चाफा', 'गुलाबाचे फूल', 'श्रेष्ठ धन' या कविताही मनाचा ठाव घेतात.

सावित्रीबाईंनी त्यांच्या विविध भाषणांतून लोकांना उद्योगाचे महत्व पटवून दिले, आळस दरिद्रीपणाचे लक्षण असून त्याने ज्ञान, धन व मान यांचा नाश होतो हे स्पष्ट केले. तर 'विद्यादान' या भाषणात त्यांनी शुद्रादी अतिशुद्र, बारा बलुते, धनगर, माळी, कुणबी, या सर्वांजवळ अनेक गुण, ज्ञान, कला व चिवटपणा आहे पण अज्ञानामुळे त्यांना आपल्या बुद्धीचा व कौशल्याचा उपयोग कसा व कोठे करावा हे माहित नाही हे स्पष्ट केले. सदाचरणाचे महत्व त्यांनी भाषणातून पटवून दिले. तर व्यसनांमुळे माणूस आपले मनुष्यत्व विसरून जातो, मी कोण, माझी योग्यता काय हे त्यास समजत नाही. लोक तयाची हवी तशी टिंगल व कुचेष्टा करतात. शेवटी व्यसनांमुळे पैशाची हानी व संसाराची परवड होते हे स्पष्ट केले.

अशाप्रकारे सावित्रीबाई फुले यांनी आयुष्यभर समाजसेवेचे व्रत अंगिकारले. या थोर क्रांतीज्योतीचा मृत्यू १० मार्च १८९७ साली झाला.

सावित्रीबाईंचे हे कार्य समाजाला प्रेरणा देणारे आहे. आजही त्यांच्या कार्याची मशाल विविध उपक्रमातून तेवते आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्या नावाने 'सावित्रीबाई फुले' साहित्य संमेलन भरते, पुणे विद्यापीठाच्या नावाचा विस्तार करून आज त्याचे नांव 'सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ' असे करण्यात आले आहे. आज त्यांच्या नावाने क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले आदर्शमाता पुरस्कार दिला जातो. सावित्रीबाई फुले यांच्या नावाची दत्तक-पालक योजना आहे. अशा प्रकारे सावित्रीबाईंचे कार्य अजरामर आहे.

या आदर्श शिक्षिका, आदर्श माता, थोर साहित्यिकेस माझा कोटी-कोटी प्रणाम !

संदर्भ :-

१. सावित्रीबाई फुले समग्रवाङ्मय - संपादक श्याम मुडे (२०१३) सारनाथ प्रकाशन डेपो, परभणी
२. <http://www.google.com>

